

Faiq Ələkbərli

(əvvəli ötən sayımızda)

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra nəşr olunan "Fəlsəfə" ya da "Fəlsəfənin əsasları" kitablarının əksəriyyətində anlayış olaraq "Azərbaycan fəlsəfəsi", "Azərbaycan fəlsəfə tarixi"ndən istifadə olunur ki, çox zaman burada konkret hansı xalqın fəlsəfəsindən ya da fəlsəfə tarixindən söz açılması anlaşılmır. Daha doğrusu, bu kimi kitablardan əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, "Azərbaycan fəlsəfəsi" adı altında xaosluq ya da qarışıq bir fəlsəfə tarixi şüurlara yeridilir.

Prof. Fərrux Ramazanovun rəhbərliyi altında nəşr olunan "Fəlsəfə" (1997), H.İmanovun "Fəlsəfənin əsasları" (2007), Y.Rüstəmovun "Fəlsəfənin əsasları" (2004), A.Şükürovun "Fəlsəfə" (2002) və başqa müəlliflərin "Fəlsəfə" adını daşıyan əksər kitablarda Azərbaycan Türk xalqına aid tanrıçılıq, qamlıq-şamanizm və "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı, əsasən heç bir məlumat verilməmişdir. Bu gün "Fəlsəfə" adını daşıyan kitablarda, əsasən Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi, Azərbaycan xalqının şüuruna yalnız irandilli-farsdilli etnoslara aid atəşpərəstliyin, zərdüştiliyin yeridilməsini doğru hesab etmirik. Artıq SSRİ dövrünün ideyalarından imtina etməyin vaxtı nəinki çatmış, hətta keçmişdir. Ən çox təəssüf doğuran hələdir ki, SSRİ dövrünün bu cür ənənələrinə daha çox "Azərbaycan tarixi", "Fəlsəfə", "Politologiya", eləcə də müəyyən qədər "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi" və başqa akademik nəşrlərdə, ali məktəb üçün dərsliklərdə rast gəlmək olur.

"Fəlsəfə" kitabında, eləcə də Z.Hacıyevin eyni adlı "Fəlsəfə" kitablarında zərdüştiliklə bağlı mülahizələr isə cüzi fərqlərlə təkrar olunmuşdur. Hətta Z.Hacıyev yazır ki, "Avesta" Azərbaycan xalqının bədii fəlsəfi fikrinin ilk qaynağı hesab olunur. H.İmanov, Y.Rüstəmov, M.Fərhadovlu da eyni adlı "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında, yuxarıda adları qəkilən fəlsəfə tədqiqatçıları kimi heç bir ciddi dəlil, sübut irəli sürmədən Zərdüştin Azərbaycan xalqına məxsus olmasını iddia etmişlər. Y.Rüstəmov isə zərdüştiliyi Azərbaycan və İran xalqlarının ortaq dini-fəlsəfi tə-

rində islam dininin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol, milli mənəvi dəyər kimi qazandığı status heç də istənilən səviyyədə əks olunmamışdır. Məsələn, "Fəlsəfə ensiklopedik lüğət"də islamın Azərbaycan xalqının həyatında tutduğu mövqə konkret şəkildə izah olunmamışdır. Burada yalnız bildirilir ki, Azərbaycanda islam hərbi işğalçılıq yolu ilə yayılmış və hazırda Azərbay-

izahına isə müəyyən qədər yer verilir. H.İmanov isə eyni adlı kitabında islam haqqında, bu dinin başlıca kitabı olan Quran haqqında çox cüzi məlumat vermiş, əsasən islamla bağlı təriqətlərdən, məzhəblərdən bəhs etmişdir. Professor Y.İ.Rüstəmovun müəllifi olduğu "Fəlsəfənin əsasları" kitabında islamla bağlı müsəlman dini fəlsəfəsi – qədərilər, cəbrililər, mötəzililər, o cümlədən

dövrə Azərbaycan Türk fəlsəfəsinə gəlincə, burada Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmməduluzadə, M.Hadi, H.Cavid, H.Hüseynov, M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri və başqa ziyalılarımızın mədəni-fəlsəfi irsindən müəyyən qədər bəhs olunmaqdadır.

Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinin qaynaqları, təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı apardığımız araşdırmanın sonunda gəldiyi-

baycan da daxil olmaqla vahid Azərbaycan Türk xalqının fəlsəfə tarixi ələ alınmalıdır. Bu zamanda özündən əvvəlki fəlsəfə tarixinin davamı kimi, Azərbaycan Türk ziyalılarının fəlsəfi düşüncədə ortaya qoyduqları mənəvi-zehni əmək qeyd olunmalıdır. Başqa sözlə, qeyri-müəyyən ya da qarışıq fəlsəfi düşüncə deyil, konkret olaraq Azərbaycan Türk xalqının fəlsəfi düşüncə tarixi yazıl-

Azərbaycan Türk fəlsəfəsi və mədəniyyəti Çağdaş tədqiqatlara bir baxış

can əhalisinin xeyli qismi şiə, bir qismi hənəfi sünniləridir. Eyni sözləri 1997-ci ildə müəllif kollektivi tərəfindən nəşr olunan "Fəlsəfə" (red. F.Ramazanov), V.Abişovun, H.İmanovun, A.Şükürovun, Y.Rüstəmovun və başqalarının müəllifləri olduğu "Fəlsəfə", yaxud da "Fəlsəfənin əsasları" kitabları barədə də demək olar. Bu kitablarda islam fəlsəfəsindən söz açılsa da, bu dinin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol barədə heç bir fikir söylənməmişdir. Məsələn, müəlliflər kollektivi şəkildə nəşr olunan "Fəlsəfə" kita-

Şərq peripatetizmi, Saflıq qaradaşları və sufizm barədə ümumi bilgi verilir. Eyni cizgini A.Şükürovun "Fəlsəfə" kitabında da görürük. A.Şükürov da bu kitabında islam və islamın Azərbaycan fəlsəfəsində yeri haqqında geniş şəkildə bəhs etməmişdir.

Qeyd edək ki, "Fəlsəfə" ya da "Fəlsəfənin əsasları" kitablarda orta çağ Azərbaycan Türk fəlsəfəsinin nümayəndələri, kimi ümumi şəkildə də olsa N.Gəncəvi, E.Miyanəci, Ş.Yəhya Sührəvərdi, Ə.Ö.Sührəvərdi, N.Tusi, S.Urməvi, M.Füzuli, M.Şəbüstəri, Y.Qarabaği və başqalarından

miz əsas nəticələrdən biri odur ki, milli fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin bir bütün şəkildə öyrənilməsinin vacibliyinin dərki-dir. Çünki bir xalqın fəlsəfi və ictimai fikri yarımçıq tədris ediləcəyi təqdirdə, onun üzvlərinin şüurunda da yarımçıqlıq, natamamlıq kompleksi olacaqdır. Bu baxımdan Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tariximizi Azərbaycan Respublikasının mədəniyyəti, fəlsəfəsi, tarixi və coğrafiyası sərhədlərində məhdudlaşdırmamalıyıq. Bugünkü reallıq baxımından biz, fəlsəfi və ictimai fikri tariximizi mövcud Azərbaycan Respublikası sərhədləri çərçivəsində yazsaq da, ancaq tarixən onbun sərhədləri və coğrafiyası bundan qat qat böyük olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi dünyanın olduğu kimi, gələcəkdə də bir bütün olaraq Azərbaycan xalqına çatdırılmalı, tədris olunmalıdır.

Eyni zamanda milli tariximiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz kimi fəlsəfəmiz də yazılarkən burada Türk kimliyi əsla gözdə tutulmamalıdır. Məsələn, milli fəlsəfə tariximiz yazılarkən "Azərbaycan fəlsəfə tarixi" deyil "Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixi" ya da ən azı "Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi" anlayışı önə çəkilməli, bu anlamda yalnız Quzey Azərbaycan xalqının deyil, Güney Azər-

malıdır. Təbii ki, tarix boyu Azərbaycan türkləri ilə yanaşı azsaylı etnik qrupların nümayəndələri arasında da müəyyən fəlsəfi fikir payı sahibləri olubsa, həmin kitablarda yer almalıdır. Ancaq bütövlükdə Azərbaycan xalqının fəlsəfəsi dedikdə, burada söhbətin ilk növbədə, Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi irsindən getdiyi açıq şəkildə ifadə olunmalıdır. Son illərdə nəşr olunmuş əski dövr və orta çağ Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinə həsr olunmuş kitablarda, dissertasiyalarda deyil, eyni zamanda XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixinə aid əsərlərdə olan ciddi nöqsanları aradan qaldırmaq lazımdır.

Burada ən vacib məsələlərdən biri də, "Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi"nin ensiklopediyası hazırlanmasıdır. Bizcə, belə bir ensiklopediyanın hazırlanması milli fəlsəfə tariximizin tədqiqi və inkişafı baxımdan çox zəruridir. Əlbəttə, buna qədər isə, çox tez bir zamanda çoxcildlik "Azərbaycan fəlsəfə tarixi"nin 19-cu əsrin əvvəllərindən, 21-ci əsrin başlanğıcına qədər nəzərdə tutulmuş 3-cü və 4-cü cildlərinin nəşrinə nail olunmalıdır. Çünki təxminən iki əsr əhatə edən bu dövr Azərbaycan xalqının bu gününü və gələcəyini daha aydın gələcəyə daşımaq baxımından olduqca önəmlidir.

Çağdaş dövrdə nəşr olunmuş "Fəlsəfə", "Fəlsəfənin əsasları" kitablarında islam dininin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı mühüm rol, milli mənəvi dəyər kimi qazandığı status heç də istənilən səviyyədə əks olunmamışdır. Məsələn, "Fəlsəfə ensiklopedik lüğət"də islamın Azərbaycan xalqının həyatında tutduğu mövqə konkret şəkildə izah olunmamışdır. Burada yalnız bildirilir ki, Azərbaycanda islam hərbi işğalçılıq yolu ilə yayılmış və hazırda Azərbaycan əhalisinin xeyli qismi şiə, bir qismi hənəfi sünniləridir...

limi hesab etmişdir. M.Fərhadovlu görə, "Avesta"da qədim Azərbaycanda yaşayan xalqların dini-fəlsəfi, ictimai görüşləri əks olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, çağdaş dövrdə nəşr olunmuş "Fəlsəfə", "Fəlsəfənin əsasları" kitablarda

bində islamın, o cümlədən Quranın mahiyyəti, daxili keyfiyyətləri ilə bağlı çox səthi bəhs olunduğu halda, sonralar islamın əsasında yaranmış dini-fəlsəfi cərəyanların (cəbrililər, sifatilər, qədərilər, mötəzililər, eşərilik, sufilik, hürufilik və b.)

bəhs olunur. 19-cu əsrə gəldikdə, burada Azərbaycan xalqının maarifçilik fəlsəfəsi adı altında isə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh, H.Zərdabi, M.Kazimbəy, S.Ə.Şirvani, C.Əfqani və başqalarından qısa formada söz açılır. Yeni və ən yeni